

CARL-AXEL GEMZELL

20. oktober 1931 – 9. august 2006

Carl-Axel Gemzell var en betydelig dansk-svensk samtidshistoriker. Han blev boende i Lund hele sit voksenliv, men i sine 24 år som professor arbejdede han i Roskilde 1977-1981 og i København 1981-2001. Man kunne måske rettere kalde ham dansk-skånsk. Han var af gammel skånsk familie, der bl.a. omfattede præster, og hans navn udtaltes med hårdt G. Og han så, ikke kun i spøg, en underliggende politisk, ideologisk og mental delingslinie mellem et vestorienteret, liberalt Vest-Europa og et mere regelstyret og disciplineret, måske lige frem autoritært Central- og Østeuropa. Lund, og nok også Göteborg, befandt sig på den vestlige side af denne grænse. Stockholm lå på den østlige side, sammen med Berlin og Moskva.

Gemzells akademiske karriere forløb, set udefra, ret uproblematisk. Han blev fil.mag. 1954, fil.lic. 1963 og fil.dr. 1965. Mellem nogle stipendieperioder og udlandsophold og en tid som amanuensis blev han arkivar ved Landsarkivet i Lund 1962-63 og docent ved Lunds Universitet 1965-77. Men hans problem var, at professoraterne i Sverige var få, og som flere andre svenske samtidshistorikere, bl.a. Jörgen Weibull og Bernt Schiller, endte han i Danmark. Deraf fulgte rejsebesværigheder og nok også vanskeligheden ved helt at identificere sig med det danske historikermiljø og omgås sine kolleger tæt. Han lettede dog kontakten ved som professionel turistfører at vise rundt i Skåne, og han åbnede sammen med sin gæstfri hustru Kerstin gerne sit hjem for besøg fra Danmark. Adressen var let at huske: familien boede på Professorgatan i Lund og om sommeren på Fritidsvägen mellem Ystad og Simrishamn. Som Ole Feldbæk med vanligt vid bemærkede: Den mand må have et velordnet liv.

Ved tresårsalderen søgte han uden held tilbage til Lund, og helbredsproblemer gjorde de sidste år rejserne til København til en over-

vindelse. Han udnyttede udmærket sin dobbelte nationalitet og oprettholdt selv, og formidlede for andre, gode forbindelser mellem Danmark og Sverige. Man kan derfor placere ham i en smuk række af lundensiske historikere med kontakt til Danmark. Fra Lauritz Weibull og frem til Birgitta Odén, Göran Rystad, Sven Tägil, Eva Österberg, Kristian Gerner, Kim Salomon og Harald Gustafsson.

Med et ben i hvert land var det imidlertid vanskeligere at blive et kendt navn i danske historikerkredse, og Gemzell fik ikke så mange betydningsfulde faglige hverv i Danmark, et af de få var medlemskabet af styringsgruppen for det nordiske netværk for velfærdsstatsforskning, og han blev først sent medlem af Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie. Blandt årsagerne var nok også dels hans manglende genfor administration og praktisk politik – det er noget man skriver om, ikke noget man selv spilder tiden med – dels sprogvanskeligheder. For selv om han hurtigt lærte sig et letforståeligt mundtligt dansk, var han naturligt nok handicappet ved ikke at kunne skrive det. Til gengæld var han nordisk medlem af det svenske forskningsråd 1987-1993, og han var med til at evaluere de svenske historikeruddannelser 2002-2003. Og så havde han en stærkere europæisk orientering end de fleste danske historikere, især med en række kontakter i Tyskland og England.

Gemzell blev tidligt optaget af udenrigs- og forsvarspolitik. I sin studietid var han formand for Utrikespolitiska Föreningen i Lund, og den største del af hans forfatterskab koncentreredes om disse emner. Måske lå der en kim til hans interesse for militærhistorie i, at hans fader var militærmusiker. Han begyndte med et stærkt udspil 1965 i form af disputatsen *Raeder, Hitler und Skandinavien. Der Kampf für einen maritimen Operationsplan*. Bogen var et led i den tidlige, kildebaserede udforskning af 2. Verdenskrig, og den gjorde op med den fremtrædende tyske historiker Walther Hubatschs tese om den defensive karakter af det tyske angreb på Danmark og Norge den 9. april 1940. Tesen om det forebyggende, defensive angreb, vendt mod englændernes forventede forsøg på at få kontrol med Skandinavien gik tilbage til den tyske propaganda i 1940 og admiral Raeders eget forsvar i Nürnberg. Men Gemzell påpegede heroverfor den offensive tradition i tysk flådetænkning, i hvert fald tilbage til Wolfgang Wegener, at Raeders plan blev fremsat inden englændernes overvejelser, og at Raeder vandt Hitler for sin plan. Bogen vakte betydelig opsigt, og selv om Sven Tägil og andre fandt Gemzells lokalisering af grundlaget for den tyske flådestrategi for snævert, hvilket udløste en replik fra Gemzell i svensk *Historisk Tidskrift* 1966, var der i Danmark interesse for tesen i den nye generation af besættelsestidshistorikere. Derimod var accepten i Tyskland mere be-

grænset, og Gemzell beskrev i sin afskedsforelæsning på Københavns Universitet, publiceret i revideret form i »Hvem ejer historien?« (2002), hvorledes professor Hubatsch gjorde en indsats for at vanskeliggøre hans vej til dokortitlen. Gemzell vendte i øvrigt tilbage til diskussionen i sit bidrag til festskriftet til Inga Floto, »Erfarenhet och förventan. Om historia och sjöstrategi« (2002).

Det store arbejde med disputatsen, og vel også lysten til at gå længe tilbage i forudsætningerne end til Wegener, førte til Gemzells næste bog *Organization, Conflict and Innovation. A Study of German Naval Strategic Planning, 1888-1940* fra 1973. Heri fulgte han linien i tysk planlægning og strategi helt tilbage fra den store opbygning af den kejserlige flåde under især Tirpitz, og han gjorde det samtidig til en studie ikke blot i tankeudvikling, men også i organisation og bureaukrati, inspireret af nyere samfundsvidenskabelig teori. Det lykkedes ham med disse to bøger at etablere sig som en førende international ekspert på området. Som et biprodukt inddrog han det svenske perspektiv i artiklerne »Tysk planlægning under andra världskriget: fall Sverige«, *Scandia* 1975, og »En tysk operationsstudie mot Sverige från första världskriget«, (svensk) *Historisk Tidskrift* 1975, og han bidrog flere gange til oversigter over situationen for de nordiske lande, da 2. Verdenskrig truede, f.eks. på dansk 1990 og på svensk 2001. Men ellers ville han nu videre til nye emner.

Han skrev for første gang siden sin studietid om England i sit bidrag til festskriftet til Jerker Rosén om »Första världskriget och den irländska konflikten«, hvor han også beskæftigede sig lidt med betydningen af krig mere generelt. Men tættest på yndlingsemnet storpolitik var artiklen om »Lucius, Wallenberg och Ryssland. Storfinans och politik under Första Världskriget« (*Aktuellt och historiskt* 1976). I dette arbejde åbnedes for de økonomiske sider af staternes relationer, og Sverige fik en rolle at spille som aktør mellem – ikke blot objekt for – krigsførende stormagter. Han gik også i gang med at undersøge sider af engelsk politik under 2. Verdenskrig og indsamlede et betydeligt materiale, som dog først benyttedes delvis til en sidste publikation i 2006. Og så fortsatte han med at skrive anmeldelser til svensk *Historisk Tidskrift*, men begyndte nu også at udvide sit domæne til dansk *Historisk Tidsskrift*, med anmeldelsen af Trommers disputats om jernbanesabotagen som den første. Et forvarsel om, at han var på vej mod Danmark.

Da Gemzell blev professor, fulgte de uundgåelige undervisnings-, vejlednings og bedømmelsesbyrder, som i forening med overgangen til en stilling i Danmark ikke levede helt så meget tid til forskningen. Ganske vist blev han ikke belastet ved at overtage sin forgænger, Sven Hen-

ningsens, mange administrative og organisatoriske hverv. Men i stedet udviklede han sig til en meget grundig og engageret underviser, der fulgte de studerende nøje og gerne øste af sin meget omfattende bibliografiske viden om både samtidshistorie og samfundsvidenskab, hvad enten han søgte at få afsat sine yndlingsprojekter eller heroisk påtog sig at opdyrke nye emner og holde studerende og stipendiater til ilden. Hans evne til at bringe sammenhæng mellem forskellige emner og tider blev legendarisk. Han havde en levende interesse for mange forskellige felter, og næsten alt kunne minde om alt muligt andet, hvis blot man lod sig rive med af hans hurtigt flydende ideer og energiske talestrøm.

Gemzells interesser bevægede sig i 1980'erne i to retninger. For det første var han optaget af forbindelsen mellem sikkerhedspolitik og udenrigsøkonomisk politik og mellem stormagter og småstater, som det fremgik af hans rapportering om det svenske projekt om »Internationalisation and Foreign Politics: Some Aspects of Sweden's Economic-political Relations with the Great Powers 1905-1945« (*Scandinavian Journal of History* 1987). Hans inspiration stammede nok fra Hamburg-historikeren Fritz Fischer og dennes elever fra Wendt til Schröter, som det fremgik af hans notesvulmende oversigt over »Scandinavian History in International Research« (*Scandinavian Journal of History* 1980). Han blev ikke træt af at fremhæve nytten af at udforske kombinationen af inden- og udenrigske, økonomiske, politiske og mentale faktorer og udviklinger, men selv nåede han kun i artikelform at tage enkelte sider af emnet op. Det hang måske også sammen med, at det nok er væsentligt, men også vanskeligt at studere inden for Gemzells sædvanlige beslutningsanalytiske ramme, da overvejelser på disse felter ofte først mødes på højeste plan – hvis de overhovedet mødes.

Den anden retning, som Gemzell fulgte i disse år, var udforskningen af velfærdsstatens oprindelse og udvikling. For første gang bevægede han sig her ind i staternes indre udvikling, og han blev især optaget af idéudviklingen. I 1930'ernes England fandt han en række tidlige spor i debatterne mellem videnskabsmænd og teknokrater, ikke mindst inden for naturvidenskaberne. Deres rationelle opfattelse af samfundet som en styrbar maskine, hvor man kunne – og burde – planlægge sig ud af kriser og til næsten alt, blev emnet for det store trebinds værk *Om politikens förvetenskapligande och vetenskapens politisering. Kring välfärdsstatens uppkomst i England* (1989-1993). Han skrev spændende om motiver og forudsætninger for den moderne velfærdsstat og dens sammenhæng med de blandingskapitalistiske systemer, men han var med sin liberale orientering ikke ukritisk over for planlægningens autoritære og forvridende tendenser.

Bøgerne byggede på en uhyre omfattende læsning af samtidens debatter, men også af historisk, samfundsvidenskabelig og filosofisk sekundærlitteratur, hvoraf meget blev præsenteret i en omfattende teoretisk indledning. Men værket segnede næsten under sin egen dokumentationsbyrde. En etbinds engelsksproget version, som kunne have koncentreret analyse og resultater og præsenteret dem for det rette internationale publikum, blev desværre aldrig til noget. Gemzell meddelte ganske vist dele af sit arbejde i »Forskare möter kris. Reaktionen från engelska naturvetare 1929-1933« i festskriftet til Birgitta Odén (1987) og i »Om välfärdsstaten och kapitalismen eller om motsatsers förening« i festskriftet til Jörgen Weibull (1990). Men kun artiklen »The Social Function of Science and the Foundations of the Welfare State in Britain« (*Science Studies* 1990) nåede et – antagelig begrænset – engelsksproget publikum. Internationalt set løb et stort anlagt spor ud i sandet.

Men Gemzell var langtfra udkrevet. Ikke så snart var velfærdsværket udkommet, før han kastede sig over det nyåbnede store arkivmateriale i Tyskland, som stammede fra DDR's og Warszawa-pagtens militære planlægning. Allerede i 1980'erne havde han været med i bestræbelserne for at fremme studiet af Den kolde Krig, men dengang var et nordisk projekt ikke blevet til noget, bl.a. som følge af manglende arkivadgang. Nu var de østtyske arkiver åbnet, og Gemzell koncentrerede sig om de angrebsplaner fra 1960'erne til 1980'erne, der var rettet mod Danmark og Østersøområdet. En naturlig opgave for en forsker, der så tæt havde studeret Berlins planer mod nord før 1. og 2. Verdenskrig. Vanskeligheden for historikeren var imidlertid denne gang, at kontrollen med Østblokken under Den kolde Krig lå i Moskva, hvorfor man ikke i de østtyske dokumenter nåede helt til tops i beslutningsprocessen. Og nok var der paralleller til verdenskrigene i de strategiske planer og taktiske overvejelser, bl.a. som følge af geografien og modsætningen til Vestmagterne, men våbenudviklingen havde måske gjort en vigtig forskel. De af Gemzells fund i arkiverne, som vakte den største opsigt i offentligheden, og vist også i danske militære kredse, var Warszawa-pagtens planer om hurtig indsættelse af atomvåben mod Danmark for at bane vejen for invasionen fra sydøst og tvinge Danmark i knæ. Gemzell tog naturligvis de rimelige videnskabelige forbehold, at der var tale om planer og øvelser, og at man følgelig ikke kunne udlede en sikker hensigt om et uprovokeret, offensivt angreb. Resultatet af studierne blev fremlagt i »Warszawa-pagten, DDR og Danmark« i *Historisk Tidsskrift* 1996, men snart spredt i pressen og gentaget i forskellige sammenhænge, på tysk i 2000, og på dansk senest i 2005.

I 1990'erne bevægede Gemzell sig i det hele taget tættere ind på

dansk historie, bl.a. gennem sine oppositioner mod Wilhelm Christmas-Møllers, Poul Villaumes og Bo Lidegaards disputatser, publiceret i *Historisk Tidsskrift* 1994, 1995 og 1997, selv om han i erkendelse af sin begrænsede ekspertise nødig gik for dybt ned i person- og organisationsforhold.

I sine sidste forskningsarbejder byggede Gemzell hovedsagelig på gamle projekter og tidligere indsamlet materiale. Han bidrog til festskriftet til Kirchhoff & Nissen med en længere artikel om »Doorkeeper – Kontinentalmakten och Danmark« (1998) med en syntese af truslerne mod Danmark fra syd og øst i hele århundredet fra 1880erne til 1980erne. Og i »The Welfare State: Britain and Denmark« (2003) trak han igen på engelske forestillinger og teorier om velfærd og paralleliserede kort med Danmark. Han påtog sig som en særlig opgave at skrive komparativt om retningslinierne for historieundervisningen i England, Sverige og Tyskland (1994, 1997).

Hans sidste projekt, som nåede frem til udgivelse et halvt år inden hans død, blev den lille bog *Vänskap och politik. Aspekter på de engelsk-svenske relationerna under det andra världskriget* (2006), som udnyttede hans studier i London i 1970erne samt svensk materiale til at tegne et billede af de engelsk-svenske relationer, både sikkerheds- og handelspolitisk, fra The Phoney War i efteråret 1939 til 1941. Det nye og smukke ved bogen var imidlertid, at Gemzell beskrev forholdet mellem den engelske gesandt i Stockholm, Victor Mallet, den svenske finansmand og forhandler Marcus Wallenberg, og den centrale svenske udenrigsministerielle embedsmand Erik Boheman. Forholdet mellem dem udvikledes til et venskab, der overlevede krigen, og som iflg. Gemzell fik betydning for relationerne mellem staterne, ikke mindst derved, at Sveriges økonomiske forbindelser vestover blev sikret, og svenskernes renommé som tyskorienterede blev imødegået i indberetninger til London. Og lige som ved sine store studier i udenrigs- og velfærdspolitik tappede han grundigt fra teorier og paralleller, ikke mindst Inga Flotos studie i venskabet mellem Erik Arup og Lauritz Weibull, for at kunne frembringe et både empirisk og teoretisk velfunderet billede, denne gang af venskabet mellem meget forskellige personligheder. Om venskabet var helt symmetrisk, er dog et spørgsmål.

Carl-Axel Gemzell lagde selv vægt på venskab, også på tværs af de nationale grænser. Bidragyderne til det festskrift, *Konflikt og samarbejde*, han modtog ved sin tresårsdag, kom fra Danmark, England, Sverige og Tyskland. Gemzell var lidt kejtet af statur og beskedent tilbageholdende af natur. Men når han følte sig tilpas i sine omgivelser, udstrålede han stor varme og positiv interesse, en god basis for venskab. I sine person-

lige relationer var han overordentlig imødekommende, høfligheden og hjælpsomheden selv, og meget vanskelig at blive vred på. Han gav ikke blot yngre kolleger og elever kritik og eksempel til efterfølgelse, men også et opmuntrende skub ud i livet som historikere ved sin blanding af idégivning og meget generøs ros.

Men man skal ikke tro, at han ikke havde faglig standhaftighed. Han forsvarede sine forskningsresultater med stor energi, og han bearbejdede som nævnt mentalt sin ungdoms strid med Walther Hubatsch lige til sin pensionering.

Carl-Axel Gemzell skabte ved energisk flid over fem årtier et væsentligt forskerværk. Han kom ikke nemt til det, for han måtte læse megen litteratur og utallige kildesider og dertil arbejde sig gennem mange udkast, før han følte sig klar til at offentliggøre sine resultater. Hans profil som forsker tegnes af de tre store, historiografisk anlagte og traditionskritiske, tesebårne analyser af internationale emner. Hvor længe de holder som uomgængelige værker på deres områder, er det naturligvis vanskeligt at spå om, for det er ikke let at blive stående uantastet, når man beskæftiger sig med de velbesøgte internationale emner. Foreløbig er det nu gået godt, og i hvert fald teser fra hans studier i den tyske marine har vundet accept også i Tyskland. Under alle omstændigheder ydede Carl-Axel Gemzell et værdifuldt og velkomment bidrag til dansk historieforskning om internationale emner i sidste tredjedel af det 20. århundrede.

Carsten Due-Nielsen